

Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında frazeologizmlərin işlənmə məqamları

Səbirə Məmmədova

Bakı Qızlar Universiteti

E-mail: sebirememmedova50@gmail.com

Rəyçilər: filol.ü.e.d., prof. İ.B. Kazımov,
filol.ü.f.d., dos. Q.N. Süleymanova

Açar sözlər: idiom, söz birləşməsi, poeziya, yaradıcılıq, dil, lüğət, ədəbiyyat

Ключевые слова: идиом, словосочетание, поэзия, произведение, язык, словарь, литература

Key words: idiom, combination of words, poetry, creative work, language, dictionary, literature

Yalnız müasir Azərbaycanın deyil, bütövlükdə türk dünyasının görkəmli söz sənətkarlarından biri olan Bəxtiyar Vahabzadə (1923-2009) yaradıcılığı ilə bağlı xeyli tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Lakin onun poeziyası o qədər zəngin və bənzərsizdir ki, uzun illər diqqət mərkəzində qalacaqdır.

B. Vahabzadə həm bədii, həm elmi yaradıcılıqla məşğul olan söz ustalarındandır. O, ana dilinin şirinliyini, cazibəsini şeirlərində qoruyan nadir istedadlardan biridir. Bu məqalədə frazeoloji birləşmələrin Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasındakı işlənmə məqamlarından bəhs olunacaqdır.

Məlumdur ki, bədii dilin yaranmasında frazeologiyanın özünəməxsus yeri vardır. Frazeoloji vahidlərdə az və ya çox dərəcədə özünü göstərən obrazlılıq, emosionallıq, yığcamlıq, ahəngdarlıq və s. xüsusiyyətlər onları bədii dil nümunələrinə çevirmişdir.

Dilimizdə frazeoloji birləşmələrin bir neçə növü işlənir. Bunlar dilin lüğət tərkibinin müəyyən bir qismini təşkil edir. Müasir dilimizdəki bu ifadələr dilin lüğət tərkibi ilə elə qaynayıb-qarışmışdır ki, bu gün də hansısa mətni təhlil edərkən adi baxımdan çox zaman onları seçmək çətin olur.

İdiomlar frazeoloji birləşmələrin bir qolunu təşkil edir. İdiomların ifadə etdiyi söz başqa sabit söz birləşmələrinə nisbətən daha yığcam olur. İdiomlar mürəkkəb söz qruplarına nisbətən daha canlıdır. Bu cəhət özünü, xüsusilə bədii ədəbiyyatda göstərir. Çünki idiomların yaranmasında rol oynayan məcazilik bədii ədəbiyyata, əsasən də poeziya dilinə məxsus əlamətlərdən biridir. Bir misal nəzərdən keçirək:

Ana ümid oldu doğma övlada,
Övlad *bel bağladı* yadlara yalnız... (11, 47)

Bu misrada “*bel bağlamaq*” frazeologizmi “inanmaq” mənasında işlənmişdir. İbarələr də sabit söz birləşmələrinin maraqlı bir qismini təşkil edir. “İdiomlarda olduğu kimi, ibarələrdə də sözlərin məcazlaşması əsas yer tutur”(3,67). Müasir Azərbaycan dilində bir çox ümumi xarakter daşıyan ibarələr vardır ki, bunlara daha çox danışıq dilində rast gəlmək olur; məsələn, *mənə aid qulluq, sən öləsən, sən hara, bura hara, qurban olum, qabağında ölüm və s.*

İdiomlar dilin lüğət tərkibinin müəyyən bir hissəsini təşkil etdiyi halda, ibarələr əsasən bədii dildə işlənilir. İbarələr bədii dilin ən mühüm ifadə vasitələrindən sayılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji vahidlər bədii ədəbiyyatda müxtəlif vəzifə daşıyır:

1. Personajların dilini fərdiləşdirib tipikləşdirir;
2. Onların portretini, mənəvi cəhətini səciyyələndirir;
3. Əsərə milli kolorit gətirir;
4. Oxucunun, dinləyicinin marağını artırır (1, 139).

Dilimizdəki frazeoloji vahidlər həm ümumi, həm də xüsusi olur.

Ümumi frazeoloji vahidlər ümumxalq tərəfindən işlədilir. “Xüsusi frazeoloji vahidlərə isə bəzən fərdi frazeoloji vahidlər də deyilir. Xüsusi frazeoloji vahidlər bədii əsərlərdə şair və yazıçılar tərəfindən yaradılır” (6, 261).

Frazeoloji ifadələr şairlərin yaradıcılığına dolğunluq, ritm yeniliyi, fikri ifadə təravəti, şeir gözəlliyi verir. Dilimizdəki frazeoloji birləşmələr dilin milli ruhunu, gözəlliyini, rəngarəngliyini əks etdirən vahidlərdən biridir, desək, daha doğru olar. Bütün bu sadaladığımız əlamətlər Bəxtiyar Vahabzadənin də yaradıcılığında özünü göstərir.

Xalqın bədii təfəkkürünün məhsullarına aludəçilik Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında da qabarıq nəzərə çarpır. Şair bütövlükdə şeirimizdəki dəbdəbəli, gurultulu, sözcülüyün əleyhinə çıxır. O yazır: “Şeirdə sənətkarlıq üçün ən vacib olan şərtlərdən biri də dil və ifadə gözəlliyidir” (7, 174).

Lakin yaddan çıxarmamalıyıq ki, başdan-başa xalq danışıq tərzinə sadıq qalmaq başqa cəhətdən dilimizi zəiflətmək olar. Biz ədəbi dil normalarını da daima nəzərə almalı və ona diqqət etməliyik.

“Şeiri tutumlu ifadə vasitələri ilə zənginləşdirmək, el ədəbiyyatının incəliklərinə vaqif olub, böyük maraq və ehtirasla öyrənmək, poetik nümunələri ana dili abidəsinə qaldırmaq-şair üçün bundan ali məqsəd ola bilməz. Şair öz poetik düşüncələrini, hiss və həyəcanlarını sözün müqəddəs işığına tutduqca Azərbaycan dilinin möcüzə yaratma qabiliyyətini nümayiş etdirir. Bu işdə şeirin məzmun kamilliyində və formasında mərkəzi yer tutan frazeologiyanın dili olduqca zəngindir” (4, 37).

Frazeologizmlərin yaratdığı rəngarənglik Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasına zəngin mənə çaları gətirməkdədir. Bu cəhət şairin “Söz olub”, “Haqqı yox”, “Qocalar”, “Qara saçlar, ağ saçlar”, “Axı dünya fırlanır”, “Həyat” və başqa şeirlərində özünü büruzə verir:

Alqışlara, təriflərə uyma çox,
Nüfuzunu dağ başına qoyma çox.
“Mən, mən” deyə öz *döşünə döymə* çox,
Hansı sərçə ləpirindən iz olub? (11, 287)

Saçlarıma dən düşür, dən düşür, yaman düşür,
Hər baxanda anamın *ürəyinə qan düşür*.
Bu ağ saçlar ay ana, səni dərdə salmasın,
Saçımın ağlığından *qanın heç qaralmasın* (11,155).

Şeir nümunələrində təsvir olunan “döşünə döymək”, “ürəyinə qan düşmək”, “qanı qaralmaq”, “göz önündə durmaq” ifadələri frazeologizmlərdir. Bu frazeologizmlər “öyünmək”, “kədərilmək”, “bikeflmək”, “köməyinə çatmaq” mənasında işlənmişdir.

Frazeoloji birləşmələrin çoxu feilə, az bir hissəsi isə başqa nitq hissələrinə ekvivalentdir. Şeir misralarına nəzər yetirsək görürük ki, Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında daha çox feili frazeoloji birləşmələr üstünlük təşkil edir. “Tərkib hissələrinin yekun mənası hərəkət, hal və

proses ifadə edən frazeoloji ifadələr feili frazeoloji birləşmələr hesab olunur” (5,63).

Bəxtiyar Vahabzadə şeirdə xalq ifadə və ibarələrinin işlənilməsini məqbul sayır. O, faktlar əsasında fikrini belə izah edir: “Məsələn, “od içində xəyanət çəkdim” əvəzinə “kipriyimlə od götürdüm”, yaxud “cavankən dul qaldım” əvəzinə “bir üzü ağ, bir üzü gəlin oldum” deyirlər. Biz bu cür xalq ifadə və ibarələrdən istifadə etməliyik” (8, 116).

Frazeoloji birləşmələrin imkanlarından faydalanaraq, fikri obrazlı, daha aydın ifadə etmək mümkündür. “Fikrin müstəqim deyimi, laqeyd təsvirçiliyin yol yoldaşdır, şeir dilinin təməli daha çox çoxmənalılıq, üslubi çalarlar üzərində qərar tutur ki, bu da poeziyada ideya-bədii zərifliyinə dəlalət edir. Bu zərifliyi frazeoloji ifadələr daha sanballı canlandırır” (4, 57).

Elə frazeoloji birləşmələr vardır ki, onların məna kəsəri, üslubi çalarları olduqca dərin qatlardadır. Onun sətiraltı mənasında yatan gizlilikləri aşkara çıxarmaq üçün sənətkar incə əməliyyatlar aparır. Bəxtiyar Vahabzadə də elə o sənətkarlardandır ki, məhz belə incəliyi poeziyasında təcəssüm etdirmək üçün frazeologizmlərdən istifadə edir, şeirlərinin məna gözəlliyinə xüsusi diqqət yetirir.

Frazeoloji vahidlərin tərkibində bir çox poetik əlamətlər mövcuddur. Bunlardan biri vəznidir. Vəznələr atalar sözü və zərbi-məsələlərdə də özünü göstərir. Atalar sözləri və xalq məsələləri içərisində iki hecadan tutmuş on altı hecaya qədər olan nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Müasir atalar sözləri və xalq məsələləri şeirin tərkibində işlənməyə neçə hecadan asılı olmasına baxmayaraq, həmin şeirin vəzninə tabe olur. Məsələn:

Gəlmişəm, oğul,
Göydə Allah, yerdə sən.
Balama sən kömək ol,
Ətəyindən tutmuşam,
Qadan alım, tək sənin,
Əl mənim, atək sənin (11, 45).

Bu misrada “*əl mənim, atək sənin*” ifadəsindəki vəznə şeirin vəzni eynidir. Frazeoloji vahidin tərkibindəki bu poetik əlamət mətnə xüsusi ritm və gözəllik verir.

“Bəxtiyar Vahabzadə 1955-ci ildə “Şeirimiz haqqında bəzi düşüncələr” adlı məqaləsində heca və sərbəst vəznə yazılmış şeirlər və onların qayda-qanunlarından bəhs etməklə yanaşı, fikrin, ifadənin poetik ifadə formalarına da diqqət yetirir. Fikrin, ifadənin istər sərbəst, istərsə də heca vəznində özünü tapmasını bir qanunauyğunluq hesab edir. Onun fikrincə, şeirin heca və ya əruz vəznində yazılması əsas deyil, əsas odur ki, fikir, ideya hansı sözlər və ifadələrlə, bədii təsvir vasitələri ilə oxucuya çatdırılır. Deməli, sözlərin, ifadələrin, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin nə dərəcədə, məqamında işlənməsi şeirin qazancı, uğuru kimi qiymətləndirilir” (7, 8).

Frazeoloji vahidlərin tərkibində özünü göstərən poetik keyfiyyətlərdən biri də bədii sual və bədii nidalardır. Belə vahidlərdə heyrət, təəccüb hissi üstündür. Bəzilərinə sual, bəzilərinə nida, bəzilərinə isə hər ikisi daha qabarıq özünü göstərir:

İnci *üzə çıxarmı* çalxalanmasa ümman,
Bu meydanda heyif ki, daim eniş axtaran,
“Azca aşım, ağrımaz başım”- deyənlər də var.
Kədərdəki nəşəni, zövqü anlamayanlar,
Həyatın nəşəsindən, fərəhindən nə anlar? (11,11)
Nə tez *əllərini üzün* dünyadan,
Balanı tək qoyub hara getdin sən?

Necə yox olurmuş bir anda insan,
Elə bil dünyada heç yox imişsən (11, 20).

Şair bədii sual və bədii nida şəklində sabitləşən frazeoloji vahidlərdən geniş şəkildə istifadə etmişdir. Əslində bədii sual, yaxud bədii nida olmayan frazeoloji vahidlər belə mətndə bədii sual və ya bədii nida məqamına gətirilir.

Frazeoloji vahidlər arasında digər bir poetik əlamətlərdən biri də inversiyadır, yəni xəbərlə mübtədanın, xəbərlə tamamlığın inversiyasıdır. Bu da frazeologizmlərin bədii ifadə vasitəsi kimi işlənməsini göstərən əsas əlamətlərdən biridir.

Sərçə uçdu budağından -
Budağını bəyənmədi.
Bağa çıxdı çanağından -
Çanağını bəyənmədi (9, 56).

Bəxtiyar Vahabzadə heç vaxt frazeoloji birləşmələri şeirə zahiri bər-bəzək yaratmaq üçün daxil etmir. Lakin bu birləşmələrin yerli-yerində istifadəsi xalq danışığı dilinin şirinliyini qoruyaraq, mətndə mənanın qüvvətlənməsinə, dərinləşməsinə gətirib çıxarır.

Məlumdur ki, frazeologizmlər canlı nitqin təbiiliyini zənginləşdirir və şeirlərə tərəvət gətirir, fikri dolğun ifadə etmək imkanlarını genişləndirir.

Hökmü yaman verir, amansız zaman,
Ancaq məhəbbətlə ucalır hər kəs.
Öncə ürəklərdə *baş qaldırmayan*,
Heykəl torpaq üstə dayana bilməz (9, 32).

Frazeoloji birləşmələr zəngin rəng çalarlığına malikdir, sadəliyi və konkretliyi ilə seçilən birləşmələrdir. Oxucunu cəlb etmək, hiss və duyğularında dinamiklik qatmaq, mətni əmələ gətirən və dil materiallarını aktivləşdirmək frazeologiyanın ən ümdə əlamətlərindən biridir.

Frazeoloji birləşmələr daşlaşmış, xalqın dilindən süzülüb gələn ifadələrdir. “Şeir dilinin səmimiyyəti, tərəvət və hərarəti onun xəlqiliyindədir. Xəlqilik poeziyanın və onun dilinin ən canlı, ən aktual məsələsi, sənətkarlıq problemidir” (4,47).

Yazıçı və ya şair yaradan, yaradıcı sənətkardır. Bəxtiyar Vahabzadə də daim yenilik axtarışında olmağı sevir. O bir sənətkar kimi tək-cə bir ifadə ilə kifayətlənməyib ona yeni rəng, yeni ab-hava qatmaq istəyir. O, bəzən sözlərin formasını dəyişir, bəzən yeni bir söz tapır, ondan öz əsərlərində istifadə edir. Yeni yaratdığı ifadə və birləşmələrlə xalq dilini zənginləşdirir. Frazeoloji novatorluq da elə budur. “Sənətkar yazıçılar bədii əsərlərdə nəinki hadisələrin inkişafını maraqla qurur, yadda qalan obrazlar-xarakterlər yaradır, eyni zamanda dərin mənalı, zamanın sınaqlarından çıxıb uzun illər yaşaya bilən tutarlı ifadələr, kəlamlar yaradır. Belə ifadələr, kəlamlar, bədii əsəri daha da məhdudlaşdırır. Həm də bu kəlamlarda “öz nəfəsi”, “öz səsi” duyulur (9).

Məqalənin aktuallığı. Məqalədə türk dünyasının görkəmli sənətkarlarından Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı fonunda frazeoloji birləşmələrin bədii əsərdə işlənmə məqamları aydınlaşdırılır. Sənətkarların dilin qüdrətindən istifadə məharətini öyrənmək baxımından bu məsələ aktuallıq kəsb edir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı əsasında frazeoloji vahidlərin

işlənmə məqamları və şeirdəki mənə çalarlarının aydınlaşdırılması məqalənin elmi yeniliyini təşkil edir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqatdan alınan qənaətlərdən müasir Azərbaycan dili, linqvistik təhlil, ədəbi dil tarixi və başqa fənlərin tədrisi zamanı istifadə etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyəti. Oçerklər. Bakı: Elm, 1970.
2. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları, Bakı: Maarif, 1978.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
4. Hüseynov M. Poetik frazeologiya, Bakı: Elm və Təhsil, 2013.
5. Məmmədov N. Azərbaycan dilinin nəzəri əsasları. Bakı: Yazıçı, 1971.
6. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008.
7. Xəlilov B. Bəxtiyar Vahabzadənin dilçilik görüşləri. Bakı: Bakı "Çap evi", 2014.
8. Vahabzadə Bəxtiyar. Sənətkar və zaman. Bakı: Gənclik, 1976.
9. Vahabzadə Bəxtiyar. Ümidə heykəl qoyun, Bakı: Yazıçı, 1993.
10. Vahabzadə Bəxtiyar. Bir ömür yuxu, Bakı: Azər nəşr, 1998.
11. Vahabzadə Bəxtiyar. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Bakı: Öndər, 2004.
12. Вургун Самед. Права поэта. "Литературная газета", 1953, 12 мая.

C. Мамедова

Употребление фразеологизмов в творчестве Бахтияра Вагабзаде Резюме

В статье говорится о красоте смысла принесенную стихам использованием фразеологических оборотов в поэзию на основе творчества Бахтияра Вагабзаде. Проанализированные образцы показывают что Бахтияра Вагабзаде является великим мастером умело использовавшимся богатство Азербайджанского языка и имеющим большие услуги в его обогащении.

S. Mammadova

Using phraseologisms in Bakhtiyar Vahabzade's works

Summary

Based on Bahtiyar Vahabzade's works the article speaks of beauty of meaning which was brought to poems by using phraseologisms in poetry. Analyzed samples show that Bahtiyar Vahabzade is a great master who used skillfully richness of the Azerbaijani language and who done a great service for its enrichment.

Redaksiyaya daxil olub: 17.04.2018